

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNKARLIQ KONSTRUKSIYALARI

İnkarlıq kateqoriyası qədim tarixə malik olub, həmişə alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. İnkarlıq elmin müxtəlif sahələrinin: formal məntiq, fəlsəfə, dilçilik və s. tədqiqat obyektidir.

Dilçilikdə inkarlıq mühüm rol oynayır və cümlənin real aləmdə mövcud olmayan elementləri arasında qurulan əlaqəni göstərən və ya əks təsdiqedicə müddəanın danışan tərəfindən yalan kimi qəbul oluna biləcəyini göstərən mənə komponenti deməkdir.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə inkar belə izah olunur: İnkər – cümlə üzvləri arasındakı əlaqənin real şəkildə mövcud olmadığına leksik, frazeoloji, sintaktik və s. vasitələrlə göstərilməsi, ifadə edilməsidir [2, s. 235].

Son illərdə dilçilik ədəbiyyatında inkarlığın mahiyyəti, xüsusiyyəti və funksionallıq məsələsi ilə bağlı xeyli sayda əsər yazılmışdır ki, bu da inkarın dilin fundamental kateqoriyalarından biri olduğunu göstərir. Həqiqətən də, inkarlıq dünyanın tamamilə bütün dillərinə xas olan universal, semantik bir kateqoriyadır. Onun kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır: müxtəlif ailələrə mənsub dillərin ən qədim yazılı abidələrində inkarlıq kateqoriyası təsdiq kateqoriyası ilə yanaşı özünəməxsus forma və məzmunu malikdir.

Qrammatik kateqoriyalar arasında xüsusi yer tutan inkarlıq kateqoriyası dil və təfəkkür, dil və obyektiv realıq arasındakı əlaqəni göstərən müvafiq məntiq kateqoriyasını ən aydın və birbaşa ifadə edir. Tərkibində inkar olan ifadələr dilin bütün funksional üslublarında kifayət qədər geniş yayılmışdır.

Təsdiq və inkar mühakimələrlə yanaşı, təsdiq və inkar anlayışlar da fərqləndirilir. Təsdiq anlayışlar obyektə müəyyən xüsusiyyətlərin mövcudluğunu ifadə edən, inkar anlayışlar isə təsdiq anlayışın məzmununu təşkil edən xüsusiyyətlərin olmamasıdır. Bir qayda olaraq, inkar anlayışlar təsdiq olandan “yox, xeyr” sözlərini əlavə etməklə yaranır.

Təsdiq və inkarın ziddiyyətini həmişə izləmək olar, yəni birinin digəri olmadan mövcud olması mümkünsüzdür. İnkarın təsdiq kateqoriyasının yaranmasından sonra meydana gəldiyini güman etmək olar, lakin onun bir kateqoriya kimi dilin inkişafının başlanğıc mərhələsində meydana gəldiyinə də şübhə etmək üçün heç bir əsas yoxdur.

A.Asanov inkarı mühakimənin iqrarı mühakimədən əlaqəsiz, ondan təcrid olunmuş halda düşünülmədiyini qeyd edir. Müəllif yazır: “İnkarlığın aşkar edilməsində onun hər hansı bir iqrarı anlayış ilə qarşılaşdırılması mühüm yer tutur. Yalnız bunlar arasında əlaqənin bərpa edilməsi, bunların qarşılaşdırılması, birini təsdiqə, birini inkara çevirir” [3, s. 7].

Bu kateqoriyanın öyrənilməsi prosesində tədqiqatçıların müraciət etdikləri mövzular müxtəlifdir. Bunlara linqvistik və məntiqi inkar anlayışlarının, onların əlaqəsinin müəyyən edilməsi, müxtəlif dillərdə inkarın ifadə vasitələrinin tədqiqi, habelə cümlənin strukturunun yaradılmasında bu kateqoriyanın rolunun öyrənilməsi kimi məsələlər daxildir.

Dilçilikdə bu məsələ çoxlu sayda həm yerli, həm də xarici alimlərin əsərlərində A.Asanov, M.Hüseynzadə, S.Abdullayev, V.N.Bondarenko, S.A.Vasilyeva, V.V.Vinoqradov, V.N.Espersen, A.T.Krivososov, G.Cəlilova, N.G.Ozerova, A.M.Peşkovski, V.A.Paduçkov, D.N.Şmelev, A.A.Şahmatov və b. əksini tapmışdır.

S.Abdullayev “Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası” adlı kitabında hər iki dillərin inkarlıq kateqoriyası və onun ifadə vasitələri haqqında geniş təhlil aparmışdır. A.Asanov “Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları” əsərində inkarlıq kateqoriyasının ifadə vasitələri, müxtəlif məzmununda ifadəsindən bəhs etmişdir. G.Cəlilova “Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq və qadağanlıq konstruksiyaları” dissertasiyasında iki fərqli dil sistemlərində inkarlıq və qadağanlıq konstruksiyaları təhlil etmişdir.

İstənilən dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də inkarlıq konstruksiyalar mövcuddur. İnkarlıq konstruksiyalar müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Dildə inkarlıq konstruksiyalar daha çox *yox*, *xeyr*, *deyil* inkar mənalı sözlərin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu sözlər isim, eləcə də digər nitq hissələri ilə birləşərək işlənir, yəni *-mə* şəkilçisinin işləmə bilmədiyi bütün hallarda bu sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, “*Mən o həriflərdən deyiləm ki, düşmənin qarşısında diz çöküb onların əmrinə tabe olam*” [8, s. 10]; *Hər şey sən düşündüyün kimi deyil* və s.

Konstruksiyada *deyil* sözünü *yox* inkarı da əvəzləyə bilər (bu sözün cümlənin xəbər rolunda çıxış etməsi halı istisna olmaqla). Hər iki inkar onların cümlədə xəbər rolunda çıxış etməsi halı istisna olmaqla, bütün digər hallarda mürəkkəb konstruksiya təşkil edir və iki obyekt, əlamət, kəmiyyət və s.-dən birinin inkar, digərinin isə təsdiq edildiyini bildirir. *Yox* inkarı semantik baxımdan daha mürəkkəbdir. Məsələn, təkrar işləndikdə bu sözün semantikasından daha çox təxminlik bildirən kəmiyyət mənası keçir: *Nərgizin yox-yox bir kisə qızılı vardır* (Nərgizin ən azı bir kisə qızılı vardır; Nərgizin qızılı bir kisədən az deyildir).

Azərbaycan dilində inkarlıq konstruksiyası yaradan ən məhsuldar şəkilçilərdən biri *-mə* şəkilçisidir. Bu şəkilçi feil sonuna qoşularaq hərəkətin icra olunmamasını bildirir. Məsələn, *Və bu biçərə atların hərgiz xətri olmaz ki, dünyada çəmənlər, otlaqlar, çayırıqlar, çiçəkliklər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; “Əgər hətta bütün aləm mənə qarşı çıxsın belə, mən öz fikrimdən dönməyəcəyəm, işimi onqat artıracağam...”* [8, s. 24].

İnkarlıq konstruksiyasını yaradan digər şəkilçi bitişdiyi sözə əşya və əlamətin yoxluğunu bildirən *-sız* şəkilçisidir. Bu şəkilçi isimlərə qoşulur və qoşulduğu sözü inkara çevirir. Məsələn, *Mirzə Cəlal sənin sözünə baxar; ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən onun yolunda çəkirəm, atası çəkir, görək bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar*

⁸⁴ BDU Qazax filialının Dil, Ədəbiyyat və onların tədrisi metodikası kafedrasının baş müəllimləri

[7]; *İstedadsız, qabiliyyətsiz və paxıl adamlara qulaq asmaq lazım deyil* [8, s. 26]; Biz bu kənddə iki nəfər bacı-qardaş yaşayırdıq. Yoxsul, *gücsüz, əqrəbasız, kimsəsiz* [5, s. 17].

Azərbaycan dilində konstruksiyada inkar mənası həmçinin inkar əvəzlilikləri və inkar bağlayıcıları vasitəsi ilə də ifadə edilir. İnk ar vasitəsi kimi *heç vaxt, heç kim, heç nə, heç kəs* sözlərindən geniş istifadə olunur. İnk ar konstruksiyalar yaradan bu sözlərin işləndiyi cümlələrin feili də inkarda olur. Məsələn, “Mən xalqın elə bir üzvüyəm ki, fikrim, davat və qələməmdən başqa *heç şey* əlim çatmır və əlimdən gələn hər işi görmüşəm”[7]; Şeyx Nəsrullah naxoş kimi *heç kəsə* baxmayıb, dayanır yastıqlara [7]. İnk arlığı ifadə etmək üçün çox işlənən vasitələrdən biri də *nə* ink ar bağlayıcısı ilə yaranan konstruksiyalardır. İnk arlıq məzmunu yaradan nə konstruksiyalı cümlələrin feili təsdiqdə işlənir. Məsələn, *O nə şan-şöhrət arzusundadır, nə də var-dövlət istəyir; Nə dinir, nə danışır*.

Lakin bəzən *nə* ilə yaranan konstruksiyalarda feilin də *-ma* ink ar şəkilçisi qəbul etdiyini müşahidə edirik. Məsələn,

Dağ başın duman almaz,
Yar yarı dərdə salmaz.
Yar mənə bir dərd verib –
Nə ötməz, nə sağalmaz.

Bəzən ink arlığı qüvvətləndirmək üçün cümlədə ikidən artıq vasitələrdən istifadə etməklə konstruksiya qurulur. Məsələn, *Heç vaxt heç kimdən yaxşılıq ummadım*; Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, *elmsiz* insan bir qəpiyə *dəyməz*? [7]; *Heç kəs heç nəyi dəyişdirə bilməz* cümlələrində üç ifadə vasitəsindən istifadə olunur. Çoxdəfəli ink ar adi haldan daha ifadəli şəkildə danışanın ink arın nəzərə alınacağına tam əmin olmaq istəyini bildirir.

İnk arın mahiyyətini obyektiv deyil, subyektiv amillərlə müəyyən edən fikirlər də mövcuddur. Məsələn, O. Yespersen ink arın yaranması üçün başlanğıc olan ikrah hissi haqqında danışmışdır [9, s. 373-389]. Alimin bu fikri ilə razılaşaraq qeyd edək ki, subyektiv amillərlə bağlı olan inkarda şübhəsiz iradi məqam, nətiqin mənfi əhval-ruhiyyəsi əks olunur. Məsələn, *Yox-yox, həqiqətən səndə insanlıqdan əsər-ələmət yoxdur; Onun nəinki üzünü görmək, heç adını belə eşitmək istəmirəm* və s. cümlələrdə şəxsin mənfi mülahizələrindən ink arlıq konstruksiyası qurulur.

Nümunə gətirdiyimiz misallarda ink arlıq konstruksiyaları eksplisit vasitələrlə qurulmuşdur. Lakin dildə ink arlıq bildirən göstəricilər olmadan da təsdiq mənalı sözlərlə və yaxud bütöv bir sintaktik konstruksiya daxilində ink arlıq ifadə etmək olar. İnk arlığın bu cür ifadəsi implisit ifadə vasitəsidir.

Y.Qaraşova ifadə edilmə baxımından ink arı standart və qeyri-standard olaraq təsnif edir. Müəllif yazır: “Standart ink ar məfhumu altında biz eksplisit ink arı, qeyri-standard ink ar dedikdə isə implisit ink arı nəzərdə tuturuq. O, birincidə bilavasitə ink ar göstəriciləri ilə, ikincidə isə dolayıcı ilə, semantikasında ink ar mənası, ink ar çaları olan və bəzən də olmayan müxtəlif leksik və sintaktik vasitələr ilə reallaşır [6, s. 68].

İnk arı ifadə etmək üçün implisit vasitələrdə ritorik sualdan da geniş istifadə olunur. Ritorik sual gizli ink arı və ya açıqlanmış formal ink arı olan gizli təsdiqi ifadə edə bilər. İnk arlığın digər implisit ifadə vasitələrinə ink arlıq mənasını ifadə edən ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri, cümlə və intonasiya da çıxış edə bilər.

Ritorik sual vasitəsilə qurulan ink arlıq konstruksiyası: *Əgər pulunu kiməsə miras qoyacaq birisi yoxdursa, onu qazanıb yığmağın nə mənası var?* (=Mənası yoxdur); *Özünə hörmət etməyi bacarmayan insandan başqalarına hörmət baslamayı gözləmək olarmı?* (=Gözləmək olmaz); *Ailənizə etdiyiniz bütün bu pisliklərdən sonra sizə kim yaxın duracaq?* (=Heç kim) və s. Azərbaycan dilində konstruksiyada ink ar mənası yaradan bu sözlərə yaman, ay, elə və s. sözləri aid etmək olar. Məsələn: *Ay çıxış etdi* (= *Çıxış etmədi*.) Yaman oxudun! (*Yaxşı oxumadın*.) İnk arın implisit ifadəsində əsasən intonasiya iştirak edir. Cümləni intonasiya vasitəsilə elə ifadə etmək olar ki, bu zaman cümlə təsdiqdən inkara çevrilsin. *Hələ də ona inanırsan? – Elə inanıram!* (= *inanmıram*).

Bəzi dilçilərə görə, ink arlıq bildirmək üçün cümlədə işlədilən ink ar mənalı sözlər, söz birləşmələri müvafiq təsdiq formasına malik olmur. Lakin burda da bəzi istisnalar mövcuddur. Azərbaycan dilində təsdiq mənalı olan yaxşı sözü intonasiyadan asılı olaraq təsdiq və inkarda işləyə bilər. Bu söz kinayə ilə deyildikdə ink arlıq yaradır. Məsələn, *Yaxşı yoluna qoydun!* (Aləmi qatdın).

Sual intonasiyası və sual ədatını işlətməklə təsdiq cümləsi şəklində qurulan ink ar konstruksiyası formaca təsdiq cümləsi şəklində də əmələ gələ bilər. Məsələn, *Tribunada sərbəst şəkildə çıxış etmək lazımdır. – Buna şübhə var?* (*Şübhə yoxdur*).

Elə bil (ki), guya, sanki sözlərində ayrılıqda ink ar mənası çox da hiss olunmur, ancaq konstruksiya daxilində bu sözlərdə ink ar mənasının, ink ar çalarının olması şübhə doğurmur: *Sanki xəbəri var* (=xəbərsizdir). Bu fikir onunla da təsdiqlənir ki, həmin sözlərin ink ar mənalı digər söz ilə birləşməsi təsdiq bildirir: *Sanki xəbərsizdir* (=xəbərdardır).

Bəzən cümlədə bəzi sözlərin yerini dəyişməklə, lakin intonasiyanı normal saxlamaqla kinayəli ink ar yaratmaq daha asan olur. Məsələn, *Çox elə mənim dediklərimi vecinə alır* (Mənim dediklərimi vecinə almır) cümləsində məqsəddən asılı olaraq sözlərin sırası pozulsa da, kinayəli ink arın daha qabarıq ifadəsinə kömək etmişdir.

S.Abdullayev yazır ki, təsdiqlik və ink arlığın ifadəsində təsdiq və ink ar hökmlərin xarakteri və məntiqi strukturlarından asılı olduğu kimi, danışanın obyektiv mülahizələrindən də asılı ola bilər. Məhz buna görə də ünsiyyət prosesində bəzən təsdiq cümlə ink ar hökmü, ink ar əlamətli cümlə təsdiq hökmü ifadə edə bilər [1].

Beləliklə, ink ar cümlələrinin tam bir silsilə qüvvətləndirmə vasitələrinə malik olması onu əlamətsiz üzv olan təsdiqə nisbətən daha güclü üslubi potensiala, ekspressiv perspektivləri malik olduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində ink arlıq kateqoriyası. Bakı, 1998

2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2020
3. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı, 1963
4. Cəlilova G. Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq və qadağanlıq konstruksiyaları. Fil.ü.f.d. avtoreferatı. Bakı, 2000
5. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, 2005
6. Qaraşova Y. Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq və qadağanlıq konstruksiyaları. Elmi məcmuə, 2011. №15.
7. Məmmədquluzadə C. Dram əsərləri. II cild. http://www.kkoworld.com/kitablar/celil_mammedquluzade_oluler-aze.pdf
8. Mirzə Fətəli Axundzadə – 200. Bakı, 2012
9. Есперсен О. Философия грамматики. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1958

Açar sözlər: Azərbaycan dili, inkar, inkarlıq konstruksiyaları, eksplisit, implisit

Ключевые слова: азербайджанский язык, отрицание, конструкции отрицания, эксплицитное, имплицитное

Keywords: Azerbaijani language, negation, constructions of negation, explicit, implicit

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində inkarlıq konstruksiyalar haqqında bəhs olunur. Dilin qrammatik kateqoriyası olan inkarlıq kateqoriyası bütün dillərinə xas olan universal, semantik bir kateqoriyadır. Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də inkarlıq konstruksiyalar müxtəlif vasitələrlə yaranır. Məqalədə eksplisit və implisit vasitələrlə qurulan mürəkkəb konstruksiyalar şərh edilmişdir. Eksplisit yolla qurulan inkarlıq konstruksiyalarda müxtəlif ifadə vasitələrindən (inkar əvəzliliklər, yox, deyil sözləri, nə bağlayıcı), implisit yolla düzələn (ritorik sual, intonasiya) inkarlıq konstruksiyalar müxtəlif yazıçıların əsərlərindən götürülən nümunələrlə araşdırılmışdır.

Конструкции отрицания в Азербайджанском языке

Резюме

В статье говорится об отрицательных конструкциях в азербайджанском языке. Категория отрицания, являющаяся грамматической категорией языка, является универсальной, семантической категорией, общей для всех языков. Как и в других языках, в азербайджанском языке конструкции отрицания создаются разными способами. В статье интерпретируются сложные конструкции, построенные явными и неявными средствами. На примерах из произведений различных писателей исследованы эксплицитно построенные конструкции отрицания из различных средств выражения (отрицательные местоимения, нет, не слова, ни союзы), имплицитно построенные конструкции отрицания (риторический вопрос, интонация).

Negation constructions in the Azerbaijan language

Summary

The article talks about negative constructions in the Azerbaijani language. The category of negation, which is a grammatical category of language, is a universal, semantic category common to all languages. As in other languages, negation constructions in Azerbaijani are created in different ways. The article interprets complex structures built by explicit and implicit means. Using examples from the works of various writers, explicitly constructed constructions of negation from various means of expression (negative pronouns, no, not words, or conjunctions), implicitly constructed constructions of negation (rhetorical question, intonation) were studied.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova